

ИЗВОРИ

Радослав РАСПОПОВИЋ*

ПЕТАР АНДРЕЈЕВИЧ ШУВАЛОВ: БИЉЕШКЕ О
БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ**

ABSTRACT: The paper is based on the memoirs of Count Peter Andreyevich Shuvalov, the second plenipotentiary representative of the Russian Empire at the Berlin Congress. The remarks made by P.A. Shuvalov regarding the work of the Congress are kept as a written record in the Russian State Historical Archive (RGIA) in St. Petersburg, in the fund of the Office of the Minister of Finance. The significance of the Congress and the significance of the person who wrote down his own account of the said events, make this document unique among the documents on the work of the Congress.

KEYWORDS: Berlin Congress, preliminary Peace Treaty in San Stefano, Alexander II, Russia, Great Britain, Bismarck, Andrassy, Salisbury

У Руском државном историјском архиву (РГИА) у Петрограду, у фонду Канцеларија министра финансија чувају се успомене грофа Петра Андрејевича Шувалова, под називом: „Биљешке о Берлинском конгресу“. Ове успомене о раду Берлинског конгреса није написао сам П. А. Шувалов, већ дипломата А. Г. Рафалович, тако што је записивао оно што му је Шувалов диктирао у Карлсбаду и Вилдбаду у августу 1880. године.

Документ је написан на француском језику у засебној свесци са тврдим повезом на чијим корицама пише: *Notes sur le Congrès de Berlin, Carlsbad Wildbad, Août 1880, cahier no 2. Avgust 1880.* Уз наслов на свесци записано је и презиме записивача, такође на француском језику. У РГИА, документ се чува у Фонду 560, Опис 22, дјело 163. 1880-1012 и има укупно 14 листова текста писаног руком.

* Аутор је научни савјетник, директор Историјског института УЦГ.

** Овај рад је настао на основу истраживања обављених у Петрограду, по пројекту Срна Гора на политичкој и културној мапи Европе - CLIO MAP.

Да би објаснили да је овај документа има важан научни значај за све оне који се баве изучавањем Велике источне кризе и начином њеног окончања, најприје ћемо подсетити на чињеницу да је Петар Андрејевич Шувалов заједно са Александром Николајевичем Горчаковом учествовао у раду Берлинског конгреса. Но, иако је функција главног представника руске империје на конгресу у Берлину припадала Горчакову, због његове старости, а са друге стране због дипломатских способности и добрих политичких позиција, Шувалов је имао важну улогу у ревизији прелиминарног мировног уговора из Сан Стефана, и усаглашавању рјешења која је садржао Берлински уговор.

Због тога ћемо најприје подсетити на основне биографске податке П. А. Шувалова, који показују на којим је све значајним државним и дипломатским пословима био ангажован, прије почетка Берлинског конгреса. Такође желимо да скренемо пажњу на примјере који указују на његов непосредан утицај у рјешавању главних питања због којих је конгрес у Берлину био сазван. Све би то требало да укаже и на несумњив научни значај његових успомена, записаних двије године након Берлинског конгреса.

Да се радило о дипломати крупног формата говори податак да је Петар Андрејевич Шувалов, као веома млад, прије Берлинског конгреса учествовао у раду једне такође велике међународне конференције: Париског конгреса 1856,¹ одржаног после окончања Кримског рата. У том рату² који је руска војска водила против Османске империје, у који су се касније укључиле велике силе Велика Британија, Француска и Пијемонта, Русија је доживјела катастрофалан пораз. Због тога је постизање резултата у настојању да се на мировном конгресу у Паризу ублаже посљедице рата за Русију било од велике важности. Мада, на том плану, из угла постизања прижељкиваних резултата којима би био ублажен ратни пораз Русије, није било, свакако да је, посматрано из угла стицања потребног дипломатског искуства учешће Шувалова на Париском конгресу било веома значајно.

Представљање П. А. Шувалова као (1827–1889) као истакнуте личности у политичком и дипломатском животу Русије требало би започети подацима о нивоу образовања које је стекао и које је свакако било важно за његову државну службу. Занимљиво је да је и Петар Андреје-

¹ *Дипломатический словарь*. Том III, С-Я, Москва 1984, 589.

² Кримски рат (1853-1856) јевођенизмеђу Русије и коалиције држава: Велике Британије, Француске, Османског царства и Краљевине Пијемонт. Сукобљене земље бориле су се за превласт на Балкану, Дарданелима и Блиском истоку. У рату Русија је поражена и изгубила је дио Бесарабије, протекторат над дунавским кнежевинама и право држања ратне флоте у Црном мору.

вич Шувалов, као и неке друге истакнуте личности дипломатског живота Русије, попут Николаја Павловича Игњатијева³, дипломатског представника Русије у Цариграду, или Павла Андрејевича Шувалова⁴ руског посланика у Берлину, имао војно образовање, стечено школовањем у најпрестижнијој, елитној војној институцији у Русији, у Пажеском корпусу у Петрограду.

Од дужности на којима се Шувалов током радног вијека налазио треба споменути да је од 1857. до 1860. био први човјек петербуршке полиције, затим директор департмана за опште послове Министарства унутрашњих дјела (1861–1064), начелник штаба корпуса жандармерије и управник Трећег одјељења императорске канцеларије, а од 1864. до 1860. прибалтијски генерал-губернатор и главнокомандујући војском Рижског војног округа. У периоду од 1866. до 1873. поново је именован за шефа жандармерије и главног начелника Трећег одјељења. У годинама од 1866. до 1874, обављајући послове шефа жандармерије и главног начелника Личне канцеларије императора, по други пут био је именован на дужност прве личности у Императорској канцеларији.⁵

То му је омогућило честе контакте са царем Александром II, а такође и уводило у улогу његовог „савјетника“. Таква позиција ће ојачати углед П.А. Шувалова и политички утицаја и важност његове улоге у доношењу неких од каснијих политичких одлука од судбоносног значаја за Русију. То посебно важи за коначно прихваћене ставове везане за ревизију одредаба прелиминарног мировног уговора из Сан Стефана, које је последице примирја у једрену уобличио Никола Павлович Игњатијев. У формирању ставова руских владајућих кругова којима је њихов пристанак на промјену рјешења из Сан Стефана политички одлучен, осим конзервативне антиреформске политичке оријентације П.А. Шувалова посебну врсту утицаја имаће његово службовање у Великој Британији, и обављање послова дипломатског представника Русије у Лондону почев од 1874. године. У руској историографији се истиче да су дипломатске грешке и промашаји Шувалова, посебно на Берлинском конгресу 1878, изазвали незадовољство у утицајним политичким круговима Русије, које је резултирало његовим опозивом са те дужности 1879.

Његова служба у Лондону остала је запамћена по два значајна догађаја током трајања Велике источне кризе, започете устанком у Херцеговини 1875⁶. Први је био потписивање Лондонског протокола 1877,

³ Видјети: Виктори Максимовна Хевролина, *Николај Павлович Игнатъев*, Москва 2009.

⁴ *Большая советская энциклопедия*, 48, Москва 1957, 221.

⁵ Исто.

⁶ Неки савремени политичари и писци почетак Велике источне кризе везују не за устанак у Херцеговини 1875, већ за устанак који су подigli Бугари 1876. Став да су

а други се односи на његове преговоре са Солзберијем и потписивање познатог споразума Солзбери-Шувалов.

Што се тиче првог од поменутих докумената, подсјетићемо да је као изванредни посланик и опономоћени министар у Великој Британији Шувалов потписао Лондонски протокол из 1877⁷. До уобличавања његовог садржаја је дошло у вријеме одржавања Цариградске конференције.

Наиме, након што су Црна Гора и Србија ступиле у рат против Турске 1876–1878. године, након прве фазе рата која је започела ратном прокламацијом Турској, што су Црна Гора и Србија урадиле истовремено, у јуну 1876, започеле су ратне операције које су трајале до октобра те године, када је закључено примирје. Осим везаношћу савезничким споразумом, и Србија и Црна Гора руководиле су се властитим интересима. Пажња Црне Горе била је усмјерена према Херцеговини, а Србија је своје ратне циљеве везивала за Босну. Послије почетних побједа, српска војска је, притиснута османским трупама, запала у кризу. Започела је дипломатска акција великих сила с циљем окончања рата. Током преговора о успостављању примирја, Србија је претрпјела пораз код *Ђуница*. Послије неуспјеха у нападу црногорске војке на Невесиње и пораза на Бишини код Мостара, услиједило је њено повлачење из Херцеговине. Русија је запријетила да ће ући у рат ако се не закључи примирје, па је под њеним притиском то и урађено 1. новембра 1876. године. Рок примирја, првобитно утврђен до 2. јануара, продужен је до краја априла 1877. г.⁸

Током примирја одржана је конференција великих сила у Цариграду, у новембру 1876. године, ради преговора о миру с Османским царством⁹. Пошто се рад конференције у Цариграду завршио неуспјехом, османска влада повела је преговоре о миру посебно са Србијом, а посебно са Црном Гором. Као резултат преговора Турске и Србије, 28. фебруара 1877. закључен је мир¹⁰, док преговори са Црном Гором нијесу дали резултате.

се устанку Бугара придружили други балкански народи, заступа и Хенри Кисинџер. Видјети: Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, Beograd 1999, 121

⁷ Видјети: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*. Tom I, priredio Momir Stojković, Beograd 1988. 68-70.

⁸ Radoslav Rasporović, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711-1918*, Podgorica 2009. 276

⁹ На Конференцији су представници великих сила предлагали да се Црној Гори уступе: Никшић, Пива, Бањани, турски дио Куча, Крајина скадарска, Васојевићи до Лима, Мало и Веље брдо код Подгорице, Спуж, Жабљак, и да јој се допусти слободна пловидба Бојаном и Скадарским језером. Др Новак Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Цетиње, 1979, 22.

¹⁰ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*. Tom I, 63-66

Русија је 24. априла 1877. објавила рат Турској, два дана касније (26. априла) књаз Никола је издао проглас о продужењу ратних операција црногорске војске. У рат против Турске се укључила и Србија. Тако је започела друга фаза рата, која је окончана примирјем у Једрену, закљученим 31. јануара 1878. између Русије и Османског царства.

У вријеме Цариградске конференције закључен је Лондонски протокол. Он је настао на предлог Русије, мада је изражавао жељу европских сила да утичу на Турску захтјевима за реформама, сагласно рјешењима која су већ била договорена на Цариградској конференцији. Порта је била обавезна да изврши реформе у корист хришћана на Балкану.

Протокол је настао као резултат спремности Велике Британије на компромис са Русијом, да би присилили Османску царевину на попуштање. Након што је он сачињен, Игњатијев је обишао европске пријестонице да би добио њихову подршку у погледу рјешења која је Протокол садржао.¹¹ Мада је у томе успио, султан је одбио да прихвати Протокол.¹²

Што се тиче споразума Солзбери-Шувалов, ријеч је заправо о тајном англо-руском споразуму, којим су измијењени услови прелиминарног мировног уговора потписаног у Сан Стефану. Основна рјешења из овог споразума омогућивала су одржавање Берлинског конгреса, а за његово постојање сазнало се дан након отварања конгреса¹³. На основу садржаја споразума касније су усаглашени и основни принципи у финалном документу Берлинског конгреса. А да је политичко-дипломатски профил Шувалова био добро познат политичким круговима у западним земљама, видјело се и по њиховом инсистирању да он буде у руској делегацији на Берлинском конгресу. Рачунало се, наиме, да у Берлину Шувалов може допринијети лакшој ревизији рјешења из Сан Стефана. О свему томе сликовито говоре историјске чињенице.

Наиме, прије почетка рада Берлинског конгреса (13. јул 1878), као једна од земаља учесница Русија је требало да одреди своју делегацију која ће учествовати у његовим засиједањима. Првобитно је педлагано да у саставу делегације буде Н. П. Игњатијев у својству другог опуномоћеног представника Русије. Први је био остарјели канцелар и министар спољних послова А. Н. Горчаков¹⁴. Ипак, кандидатури Игњатијева за

¹¹ Игнатиев Н.П., *Походные письма 1877г. СПб, 1877г: Письма к Е.Л. Игнатъевой с Баканског театра военных действий*. Москва 1999.

¹² В.М.Хевролина, *Николај Павлович Игнатъев, 296. Видјети*

¹³ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*. Том I, 63-66

¹⁴ Горчаков Александар Михаилович (1798-1883) у дипломатској служби био је од 1817. Учествовао је у раду конгреса *Свете алијансе*: у Тропау, Лајбаху и Верони (1820-1822). Од 1824. до 1841 службовао је у руским дипломатским представништвима у Лондону, Риму, Берлину, Флоренци, Бечу. Дужност изванредног посланика и

члана делегације изразили су противљење утицајне политичке личности у Великој Британији, Њемачкој царевини и Аустро-Угарској: Дизраели, Бизмарк и Андраши. Европски дипломатски „моћници“ су се, по оцјенама из литературе, плашили енергије и упорности Игњатијева који је могао отежати рад конгреса и разоткрити позадину политичких игара европских држава које су тежиле да реализују своје експанзионистичке циљеве на рачун балканских народа.¹⁵

Ставови кабинета поменутих европских држава утицали су и на одлуку Александра II и Горчакова, према Игњатијеву, па је његова кандидатура била повучена. Њихов однос према овом питању заснивао се на политичкој тежњи да се не компликују односи са европским земљама. Тако је, као други опуномоћени представник Русије у раду Берлинског конгреса, именован П. А. Шувалов. У руској историографији се наводи да је он био дипломата који је нашао заједнички језик са Солзберијем.

Колико је велика била разлика у политичким ставовима Шувалова и Игњатијева, у погледу рјешења из Сан Стефана, посебна је тема, која значајно надилази карактер овога рада. У суштини, она се своди на однос према тековинама руско-турског рата и оствареним ратним добицима Русије на рачун Османске царевине, који је мировни уговор у Сан Стефану озваничио билатералним мировним уговором те двије земље. Док се Игњатијев залагао да се ратни добитци садржани у прелиминаријама мира одрже, по могућности у потпуности или барем са што мањим измјенама, Шувалов је имао много више разумијевања за потребу њиховог ревидирања онако како су то предлагали представници европских држава.

То је и био разлог због ког се према рјешењима Берлинског конгреса Игњатијев односио крајње негативно, као и највећи дио руског јавног мњења. Игњатијев је сматрао да је конгрес уништио доминацију Русије на Балкану. Основног кривца за то налазио је у руском Министарству иностраних дјела, а такође и у спремности на уступке руских делегата.¹⁶

опуномоћеног министра у Штудгарду обављао је од 1841. до 1850. године. Био је и изванредни посланик при Њемачком савезу у Франкфурту на Мајни, од 1854-1856. Учествовао је на *Бечкој конвенцији* 1855. Од 1856. до 1882. обављао је дужност министра иностраних дјела Русије. Горчаков је имао значајну улогу при закључењу Савеза три императора. Обезбиједио је дипломатску подршку за припрему руско-турског рата 1877-1878 закључивши Рајхштатски споразум 1876 и Будимпештанску конвенцију 1877. Оставку на послове у државној служби поднио је 1882. године. *Дипломатическиј словарь*. Том II, ИЯ, 266. Нина Ивановна Хитрова, Тријумф А.М. Горчкова. Отмена неутрализације Черноготора; у: *Российская дипломатија в портретах*, 208-221.e

¹⁵ В.М.Хевролина, *Николај Павлович Игнатъев*

¹⁶ В.М. Хевролина, *Сан-Стефано: венец и завершение дипломатической карьеры*

Претходно, кратко поменуте околности и разлике у врху политичких кругова у Русији упућују на занимљивост сјећања на рад Берлинског конгреса П. А. Шувалова, које доносимо у наставку. Претходне назнаке у погледу различитих политичких ставова главних учесника у рјешавању Велике источне кризе, и начину њеног окончања, говоре у прилог потребе пажљивог ишчитавања онога што је у вези са радом Берлинског конгреса накнадно саопштио Шувалов, али такође и анализе политичких ставова других личности које су представљале или уобличавале спољну политику најзначајнијих међународних субјеката тога времена.

Сем тога, овај и по садржају њему слични документи упућују на потребу разумијевања много ширег историјског контекста у тумачењу важних догађаја у европској историји, нарочито оних какав је, на примјер, био конгрес у Берлину. А што се поменутог међународног конгреса тиче поновићемо да: „У хронологији међународних конгреса и конференција одржаних током XIX и почетком XX вијека, овај који се десио у пријестоници Њемачке царевине 1878. по својој важности за цјелину односа у међународној заједници припада једном од најзначајнијих икад одржаних у Европи“¹⁷. Резултати рада Берлинског конгреса повезују сплет историјских процеса. Не само оних везаних за Велику источну кризу 1876-1978. из које је конгрес проистекао, већ и за националне покрете Јужних Словена на Балкану, ривалства великих сила и настајање њихових војних блокова.

Зато сваки нови историјски документ који потпуније освјетљава његов рад заслужује адекватну научну пажњу.

Опредјељујући се да овај архивски документ ставимо на увид јавност, сматрали смо да последице, кратког уводног дијела, документ не треба посебно коментарисати, да би се сачувала његова потпуна аутентичност и информативност.

Н.П. Игнатјева, у : Российская дипломатија в портретах, Москва 1992, 238-256.

¹⁷ *Le Traité de Berlin = Berlingervertrag = Berlin treaty = Berlinski ugovor : 1878* . - Podgorica :UniverzitetCrne Gore : Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, 2019. - 230 str. Sadrži i: *Les Actes de ratification du Traité de Berlin = Ratifikationsakten des Berliner Vertrages = Akti o ratifikacijiBerlinskogugovora*, Priredio dr Radoslav Raspopović, Podgorica 2019, 178.

II

Биљешке о Берлинском конгресу П. А. Шувалова
(превод)

Карлсбад Вилдбад
Август 1880.
Свеска бр. 2

Уступање Софијског санцака књажевини Бугарској одвијало се на сљедећи начин. Маркиз од Солсберија је започео злонамјерним чином. Не оспоравајући претходне договоре са Русијом о подјели Бугарске планином Балкан, он је изнио резерве и тражио да Варна и припадајући терен буду остављени Султану. Та резерва је на одређени начин поништавала књажевину Бугарску. Гроф Андраши којег Варна није ни најмање занимала, али који је тежио удаљавању јужне границе Румелије од обале Егејског мора, је са своје стране тражио да границу повучемо сјеверније. Тада сам ја овој господи поставио питање да ли би, у замјену за сваки од ових захтјева, пристали да се Софијски санцак дода књажевини. И један и други су прихватили, усмјерени на своје посебне циљеве и идеје. Ја сам сачекао са давањем дефинитивног одговора до сјутрадан, на засиједању Конгреса. Унапријед сам знао какав ће бити мој одговор, будући да нам је, када Румелија остане Султану, било свеједно хоће ли јужна граница бити ближа или даља од Егејског мора. Стога сам наредног дана на Конгресу изјавио да, добивши обећање да ће Софија бити уступљена Бугарској у замјену за Варну или за промјену трасе јужне границе Румелије, прихватам ову посљедњу понуђену комбинацију.

Маркиз од Солсберија је направио гримасу, али било је прекасно за отпор. На тај начин сам на Конгресу добио важну ствар до које је изгледало тако тешко доћи, а није чак ни била поменута у инструкцијама које су ми дали. Као што сам претходно навео, у Берлину сам играо улогу жртвеног јарца, и можда је необично што нико није помислио да ту одговорност подијеле и двојица мојих колега. Након потписивања уговора, мене су сматрали одговорним за све незадовољене националне аспирације и за све измјене Санстефанског уговора. Заборавило се да је тај уговор закључен са побијеђеним непријатељем, скоро без ресурса, са којим се дискутовало само ради задовољавања форме. Је ли се могло очекивати да ће Европа која је непријатељски настројена према нашој републици, Европа која нам не опрашта рат који смо започели и

која жели да поништи његове последице и предности, што је маркиз од Солсберија рекао на Конгресу, прихватити Санстефански уговор без измјена?

Осим тога, европске владе знају да смо исцрпљени жртвама које смо себи наметнули. Лорд Беконсфилд је тежио театарским обртима и не би устукнуо пред ратом, увјерен да држава стоји иза њега. Да је објављен рат, Енглези би у њега увукли Аустрију која би се удружила са Енглеском, како ми је рекао гроф Андраши на Конгресу и након њега. То је, уосталом, било очигледно. Аустрији је на првом мјесту недостајао новац, али то питање су Беч и Лондон већ били договорили. Тачно је да се лорд Беконсфилд није одлучио да пред Домом комуна затражи позајмицу за Аустрију уз гаранцију Енглеске, али он је добро знао да би парламент то одбио прије објаве рата, али би без потешкоћа прихватио кад би британска држава отпочела борбу с Русијом. Ако сагледамо ситуацију коју сам управо описао и томе додамо непријатељство Европе према нама, онда не треба да оцрњујемо резултате Конгреса, већ да се зачудимо свим уступцима направљеним Русији. Претходни ратови са Турском, када је требало преговарати директно и само са њом никада нијесу донијели Русији предности које се могу поредити са последњим ратом.

За ове резултате, било да су добри или лоши, нијесу одговорни само руски опуномоћени изасланици. Санкт Петербург је био одмах телеграфски обавијештен о сваком засиједању Конгреса и свака тачка о којој се расправљало је прије потврде добила царско одобрење.

Као што сам претходно навео, оклијевање да се Аустрији препусти тражена енклава су бацила грофа Андрашија у наручје Енглеске. Представници ових двију сила су на Конгресу били једногласни и ако је то било могуће ослањали су се једни на друге у погледу антагонизма према нама. Ово стање ствари је трајало цијелу прву половину Конгреса. Ја сам га непрестано описивао Царском кабинету час телеграмима час писмима. Објашњавао сам Цару да дословно присуствујемо моралној коалицији - да нам гласови Њемачке и Италије које су нас повремено подржавале нијесу ни од какве користи, будући да се већина редовно изјашњавала против нас - да је заузимање против нас било до те мјере снажно да је свака дискусија постајала бескорисна и да је било довољна само једна тачка неслагања - чак и кад је већина била на нашој страни - да се Конгрес распусти. Више пута сам молио да се у Санкт Петербургу зрело процијени ово стање ствари и да се одлучи о потреби наставка и да ли се - због достојанства Русије - боље повући него попуштати пред овом коалицијом. За то би ми била довољна телеграфска наредба: на сваком засиједању Конгреса је било разлога за прекид. Нијесам добио одговор ни на једно од мојих обавјештења, али су ми истовремено

налагали да попуштам по спорним тачкама. То ми је јасно указивало на то да се жели мир, рекао бих чак и по сваку цијену.

У Русији се много тога лошег говорило о улози принца фон Бизмарка на Конгресу. Оптуживан је за незахвалност, након подршке коју је Русија дала Прусској 1879. Истина је да принц фон Бизмарк није желио ни са ким да се свађа због нас, а већ је био у оној фази своје политике када је споразум са Аустријом претпостављао споразуму са нама. Међутим, ако имамо у виду, с једне стране, слање у Берлин првог опномоћеног изасланика који је наводно њему пакостио (што отежава имајући у виду карактер њемачког канцелара), ако желимо да набројимо све прилике у којима смо се претходно обратили овом другом и када је претпостављао да нам је учинио услугу, било би неправедно приписивати му непријатељски став према Русији, како то чине у Санкт Петербургу. Наиме, од почетка кризе на Истоку, покушавали смо да га учинимо заступником наше ствари пречестим подсјећањем на услуге које смо му пружили: психолошки гледано, то је било погрешно. Окретали смо се ка њему да зауставимо Аустрију сваки пут кад би почела да излази из оквира споразума и да нам ствара невоље у договору са Енглезима - он се, по отварању непријатељстава, да тако кажемо залагао за рат који су осуђивале све остале силе (став који је тада упућивао на то да нас намјерно гура у рат). Под његовим покровитељством је покушано потписивање Берлинског меморандума - и коначно, на његову иницијативу се окупио Конгрес итд. Једном ријечју, превише често смо му се обраћали. Мислим и да смо могли боље искористити наше добре односе са Њемачком, да, са разлогом или без њега, нијесмо књазу Горчаковом дали да се удвара Француској како би зауставили фон Бизмарка.

Њемачки канцелар ми је у два наврата причао, једном у Frederic Rssulu, а други пут у Берлину, о својим покушајима код Царског кабинета на почетку Источне кризе (али се не сјећам добро тог времена), који су остали без одговора. Наводно је предложио да нас морално и материјално подржи против Турске, стављајући нам на располагање до сто хиљада људи у замјену за то да Русија гарантује интегритет њемачке територије. Тих сто хиљада људи би нам било врло корисно у вријеме Плевена, говорио је принц, додајући сваки пут да је сада задовољан што је понуда одбијена. Мало је прејудицирао ствари и било би му тешко да убиједи њемачке домове у слање сто хиљада људи. Дозволио сам себи да питам Цара о томе, али он није знао ништа о овом приједлогу. Може се претпоставити да књаз Горчаков намјерно није желио да чује или да му се генерал фон Швајниц обратио погрешног дана, чим се ничега не сјећа.

Већ је текла трећа седмица Конгреса кад је одјекнула бомба о објављивању енглеско-руског споразума у енглеској штампи. Тај до-

гађај је у Енглеској изазвао тако снажну емоцију и тако неповољан утисак да су ми два енглеска министра једног јутра рекла да одбијају извршење клаузуле према којој се обавезују да се неће супротстављати уступању Батума Русији. Згрожен том вијешћу, подсјетио сам маркиза од Солсберија да је ставио свој потпис и да га опомиње да то поштује. Министар вањских послова је желио да том ангажману да обавезујући карактер, али ми је најавио да ће понудити своју оставку како би се то испоштовало и биће истог дана замијењен другим министром вањских дјела којег тај потпис неће обавезивати. Ето како је влада лорда Беконсфилда гледала на министарску солидарност.

Позиција Русије је постајала критична: требало је или да одустане од Батума (и вјерујем да би тако и учинила, што би изазвало бијес у Русији) или да Конгрес пропадне, што би нас вјероватно одвело у рат. Одмах сам пошао код принца фон Бизмарка: било је вријеме вечере. Пренио сам му признање маркиза од Солсберија и замолио га да ми да доказ обећане помоћи, уз покушај крајњег демарша код лорда Беконсфилда. Он је дјеловао промптно, пошао је у Кајзерхоф код енглеског предсједника владе и овај озбиљни инцидент је ријешен након два сата.

Принц ме је упознао о средствима за којима је посегнуо. Рекао је лорду Беконсфилду да је најбоља политика и даље поштена политика и да се треба држати својих обећања чак и када смо погријешили дајући их. Навео му је примјер својих преговора са г. Тијером, 1871. године, када га је овај посљедњи касно у ноћи, искористивши умор, навео да прихвати граничну линију намјерно мијењајући назив ријеке којом је граница ишла. Принц је сјутра схватио да је погријешио и изгубио значајан дио територије у Лорени, али није протествовао већ је само рекао г. Тијеру: „Преварили сте ме, али кад сам прихватио, нећу то мијењати“. Принц фон Бизмарк се послужио и застрашивањем истакавши пред лордом Беконсфилдом да је му споразум од 30. маја, иако билатералан, предочен уз дозволу потписника, и да је на основу тог споразума био у прилици да савјетује њемачком цару да сазове Конгрес у својој пријестоници. Одбијање његове примјене се не би тицало само Русије и Енглеске, већ би представљало недостатак лојалности у односу на Њемачку.

Лорд Беконсфилд је пустио, а сада ћу испричати епизоду која би била комична да је тема могла бити предмет шале. Чиним то да бих још једном показао на какве сам препреке наилазио у Берлину.

Колико год да је био бриљантан у једном периоду свог живота, књаз Горчаков никада није био, по мени, послован човјек. Реченица му је била добра и увијек се задржавао на општим стварима. Годинама сам био његов колега и никада га нисам видио да се озбиљно позабавио

неким питањем, било да се оно тичало унутрашње политике или пак иностране. Када је учествовао у дискусији, на Министарском одбору или Царском савјету, већ првим ријечима је показивао непознавање теме о којој је говорио. Иако је био царев савјетник и сарадник у вријеме најважнијих реформи, једва да их је разликовао, а владин механизам у Русији му је био сасвим стран. У својој стручности, био је у завади, да тако кажем, и са географским картама. Не претјерујем ако кажем да прије него што ће га стићи физичка изнемоглост, није био у стању да покаже на карти, чак ни приближно, различите земље Балканског полуострва или, на примјер, да познаје ситуацију у Карсу или Батуму. Када је књаз причао о пословима, волио је да трасира путеве, како је говорио. Једном ријечју, како је и сам знао да каже, лебдио је. Ако је био такав у својим најбољим годинама, како ли је онда било у Берлину? Стога сам био прилично ужаснут када ми је принц рекао једног лијепог јутра да ми на Конгресу препушта сва питања, сем питања Батума које специјално чува за себе. Њему ће приступити директно са лордом Бекенсфилдом, и према томе, тражи од мене да се у то не мијешам и о њему не дискутујем са маркизом од Солсберија. Толико је на томе инсистирао да сам му дао обећање. Као што сам горе навео, Батум је био уступљен Русији. Међутим, радило се о важној прилици каква је постављање границе ближе или даље од Батума и Карса. Енглези су намјеравали да нас потисну до зидина ова два града.

Наиме, наглашавам да су се два разговора водила између првих изасланика Енглеске и Русије, али да је књаз Горчаков држао те преговоре у апсолутној тајности.

Конгрес се приводио крају. Принц фон Бизмарк, коме се журило у Кисинген, настојао је да убрза исход и позивао ме је на дневном нивоу како би сазнао да ли су Енглеска и Русија постигле споразум о граници са Азијом. Рекао сам му да је књаз Горчаков ставио себи у надлежност те преговоре. Исто сам поручио и маркизу од Солсберија који ме је, такође, притискао и који ми је одговорио дословним ријечима: „Али, драги грофе, лорд Бекенсфилд не може да преговара, он никада није видио карту Мале Азије.“ Помислио сам како се и наш изасланик налазио у истој ситуацији.

Принц фон Бизмарк нам је, најзад, објавио да уколико не будемо спремни за двадесет четири часа, биће приморан да предједавање Конгресом препусти другом и да ће отићи у Кисинген. Неколико сати касније, са радошћу смо примили вијест да су лорд Бекенсфилд и књаз Горчаков постигли савршен договор, о чијем домету и даље нијесмо били упознати. Принц је обећао да ће с тим у вези дати изјаву на следећем засиједању Конгреса.

Ради јасног разумијевања оног што ће услиједити, ваља знати да смо при себи имали карту Азије на којој је наше заповједништво учрталало Санстефанску границу, једном бојом, а друга линија у другој боји представљала је највише што су изасланици могли да уступе под притиском Енглеске. Нема потребе да кажем да је друга траса представљала, да тако кажем, државну тајну.

То последње засиједање посвећено питању Азије имало је нечег свечаног. Од његовог исхода зависио је европски мир или рат. Предсједник је предложио двојици преговарача, лорду Бекенсфилду и књазу Горчакову, да заузму мјеста један поред другог и да изложе садржину свог договора. Ова два господина су тако и сјела и сваки од њих је раширио испред себе, за ту прилику, обиљежену карту. Ми смо стајали иза њих у групи. Већ на први поглед наслутио сам ужасну конфузију која ће услиједити. Карта књаз Горчакова садржала је само једну трасу, санстефанску трасу, а књаз је наглашено одговарао кратким „Не, не“ и показивао на својој карти линију на коју је пристао. Међутим, на моје велико изненађење, ова линија са свим својим превојима била је тачно она коју смо имали право да прихватимо као крајњу границу наших уступака. Деманти које су двојица изасланика размјењивали почела су да потпаљују дискусију. Један другог више нијесу слушали уопште. У тренутку када се сваки држао чврсто своје трасе, књаз Горчаков је устао, снажно ми је стегнуо руку и рекао: „Ово је издаја, они су имали карту нашег заповједништва.“

Послије засиједања сазнао сам да је књаз Горчаков дан уочи сасанка тражио карту Мале Азије. Послали су му повјерљиву карту са двије трасе. Он ју је показао лорду Бекенсфилду и позајмио му је на неколико сати како би је он показао маркизу од Солсберија. Уочивши линију која је потискивала санстефанску границу, Енглези су је прихватили и пренијели на своју карту. То је био кључ те, назови издаје.

Видјевши како се двојица преговарача, у ћорсокаку у којему су се нашли, све више и више хватају у лажи, предсједавајући Конгреса је ироничним тоном предложио следећу варијанту: Конгрес ће обуставити засиједање на пола сата, преговарачи ће се удаљити, а Конгрес ће задужити друга два изасланика Енглеске и Русије да ријеше проблем заједно са другим њемачким изаслаником, принцем Хохенлохом, већином гласова. Конгрес се обавезао да ће прихватити рјешење двојице против једног. Овај предлог су прихватили са осмијехом представници свих сила, а оно што је било невјероватно је да се Турска тиме нашла искључена из разговора који је се, пак, тицао више од свих осталих.

И тако се та збрка окренула у нашу корист.

Ја сам се држао санстефанске линије, а маркиз од Солсберија тога да се није могло преко средишње трасе која је спорну територију дијелила на два једнака дијела. Прихватио сам и питање је било ријешено. Уговор смо потписали дан касније.

Мјесец који сам провео у Берлину памтићу као најнепријатнију успомену из свог живота. Нијесам био доброг здравља и нијесам имао довољно снаге за огромну количину посла која ми је припала. Нијесам радио мање од десет часова дневно и поред тога требало је још наћи времена и енергије за званичне вечере и састанке. Спавао сам тек по мрвицу и био толико исцрпљен да сам се сваке ноћи питао да ли ћу имати снаге за напоран рад следећег дана.

Супротне стране су ми чак ту и тамо правиле мале уступке из обзира према физичкој исцрпљености у каквој сам био. По потписивању уговора већина мојих колега ми је пријатељским ријечима дала до знања колико је услуга коју сам учинио својој земљи и миру у Европи, окружен свим препрекама, пробудила у њима поштовање и наклоност према мени.

Резимираћу садржину тог сјећања:

1) Далеко од тога да сам се супротстављао уласку наших трупа у Цариград и да сам се ужасавао последица те мјере, ја сам баш у тренутку када је енглеска флота кршила правила кретања у морским пролазима, преузео на себе одговорност да објавим лорду Дербију да нас та мјера ослобађа свих наших претходних обавеза према Цариграду. Треба рећи да те обавезе нијесу биле на мој савјет већ да су спонтано потекле из Царског кабинета.

2) Указао сам, о чему свједоче моји телеграми, да улазак наших трупа у Цариград, као одговор на кретање британске флоте, неће представљати *casus belli* ако се у исто вријеме не помјеримо ка Галипољу. То помјерање би за Енглезе било пријетња по њихову флоту.

3) Чак сам и послао телеграм у коме сам навео да на кршење правила кретања у морским пролазима ваља одговорити пријетњом против Цариграда.

4) Покренуо сам иницијативу у погледу организовања Конгреса који је био једино мирно рјешење коме је требало тежити, након што је Европа одбила да прихвати Санстефански уговор.

5) Уговорио сам споразум од 30. маја чији су услови више него задовољили Царски кабинет, јер ни сам Цар није вјеровао да ће та конвенција икада бити спроведена.

6) На Конгресу сам добио потврду за најважније ставке наших инструкција, осим за питање енклаве које се појавило током Конгреса и које ми је било немогуће да ријешим у нашу корист. Тај неуспјех, ако

се рачуна као неуспјех, надомјештава се чињеницом да до тог тренутка енклава није била под Аустријом и да је та територија, у складу са нашим жељама, остала у рукама Турака.

7) Имао сам велику срећу да књажевини припојим Софијски санџак.

Напустио сам Берлин дан након потписивања уговора и однио га Цару. Примео ме је са сљедећим ријечима: „Знам да је цијели Конгрес пао само на вас и да сте ви радили у најбољем интересу. Ипак, признајте да су резултати Конгреса за нас веома тужни“.

Од самог почетка очекивао сам анимозитет који би неке тачке уговора побудиле код неупућеног јавног мњења или фанатичног у свом словенском надахнућу. Ипак, био сам изненађен када се влада, умјесто да исхвали постигнуте резултате, а било их је врло важних, ухватила у корак са незадовољнима, ако не и нашла на њиховом челу. Била је то грешка. Русија се овај пут наљутила и та љутња, посебно према Њемачкој, направила нам је озбиљне сметње у неким каснијим фазама спровођења овог уговора.

Историја ће у својој непристрасности дати суд. Она ће одлучити ко је на Конгресу добио најбољи дио – руски изасланици који су се вратили у своју земљу повијеног репа, или енглески министри који су у својој земљи дочекани са почастима и тријумфом. Шта су, дакле, ови последњи, добили на Конгресу? Право Султана да брани линију Балкана. Након што су прошле двије године, можемо се запитати шта је са том одбраном. Када ће Султан моћи да врши то право?

Вилдбад, 20. август 1880.

Крај копије рукописа који се налази у рукама грофа П. А. Шонсалова кога ми је он диктирао у Карлсбаду и Вилдбаду у августу 1880.

Свеска број 2

Артур Рафалович

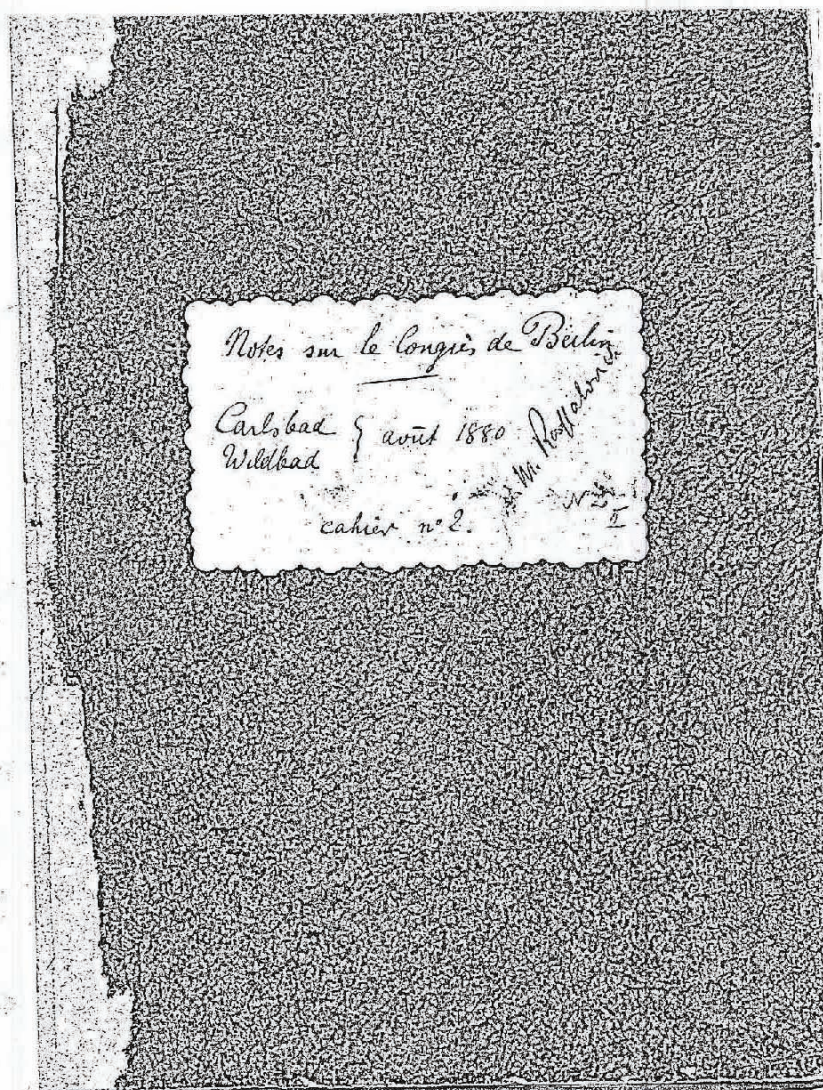
Превод с француског језика урадила,

Весна Лучић,

у сарадњи са Јасмином Татар-Анђелић

III

Манускрипт архивског документа

la cession du sandjak de Sofia à la principauté de Bulgarie. Ceci s'est passé de la manière suivante. Le marquis de Salisbury débuta par un acte de mauvaise foi. Sans contester les arrangements conclus avec la Russie pour la séparation de la Bulgarie par les Balkans, il y introduisit une réserve, demandant que l'arna avec un terrain adjacent fût laissé au Sultan. Or cette réserve annullait en quelque sorte la principauté de Bulgarie. Le Cte Androssy que l'arna n'intéressait nullement, mais qui cherchait à éloigner la frontière méridionale de la Roumélie des côtes de la mer Egée, demandait pour sa part que nous laissions la frontière plus au Nord. Je posai alors à ces Messieurs la question de savoir si, comme compensation à chacune de ces demandes, ils consentiraient à ajouter le sandjak de Sofia à la principauté. L'un et l'autre promussent leur bon plaisir, et leur idée particulière, y acquiescèrent. Je me résolvais de donner la réponse définitive le lendemain à la séance du Congrès. Je savais d'avance quelle serait ma réponse, vu qu'il était indifférent pour nous, une fois

que la Roumélie restait au Sultan, de faire passer sa frontière méridionale plus ou moins loin des côtes de la mer Egée. Je déclarai donc le lendemain en plein Congrès, qu'ayant reçu la promesse de la cession de Sofia à la Bulgarie soit en échange de l'arna, soit en échange d'une modification dans le tracé de la frontière méridionale de la Roumélie, j'acceptais la dernière de deux combinaisons. Le marquis de Salisbury fit la grimace, mais il était trop tard pour régrimber. De cette façon je gagnai au Congrès, un point important et qui avait paru si difficile à obtenir, que l'on n'en a même pas fait mention dans les instructions que l'on m'a données.

C'est que je l'ai dit plus haut, j'ai joué à Berlin le rôle de bon commissaire, et ce qui peut paraître singulier, c'est qu'on n'a jamais pensé à reporter la responsabilité sur mes deux autres collègues. Après la signature du traité, c'est moi que l'on a rendu responsable de toutes les aspirations nationales qui n'avaient pas été satisfaites, de toutes les modifications introduites dans le traité de San Stefano; on

voulait que ce dernier traité avait été conclu avec
 un ennemi vaincu, à bout de ressources, avec le
 quel on n'avait discuté que pour la forme:
 'Voit-il possible d'admettre que le traité de San-
 Stefano serait accepté tel quel par une Europe
 hostile à notre République, une Europe qui ne
 nous pardonnerait pas la guerre que nous aurions
 entreprise, qui voulait en rendre les conséquences
 et les avantages nuls, comme le marquis de-
 Salaberry l'a dit au Congrès. Les cabinets euro-
 péens savaient de plus que nous étions épuisés
 par les sacrifices que nous nous étions im-
 posés. Lord Beaconsfield de son côté cherchait
 des coups de théâtre et se croyant gouverner par
 la nation, n'avait pas reculé devant la guerre.
 Une fois celle-ci déclarée, les anglais y auraient
 entraîné l'Autriche qui, ainsi que me l'a dit le
 Cte Andrássy pendant et après le Congrès, aurait
 fait cause commune avec l'Angleterre. Le qui
 du reste était évident. Ce qui manquait à
 l'Autriche, c'était l'argent; mais cette question
 avait déjà été traitée entre Vienne et Londres. Il
 est vrai que Lord Beaconsfield ne s'est pas
 décidé à porter devant la Chambre des Communes
 la demande d'un prêt à l'Autriche garanti par

l'Angleterre; mais il savait bien que ce qui avait
 été refusé par le Parlement avant la déclaration
 de guerre, aurait passé sans difficultés une fois
 la nation britannique engagée dans une lutte
 avec la Russie. Si l'on prend en considération
 la situation telle que je viens de la dépeindre,
 si l'on y ajoute le sentiment d'hostilité que
 l'Europe entière nourrit à notre égard, il faut
 loin de dénigrer les résultats du Congrès s'étonner
 au contraire de toutes les concessions qui ont
 été faites à la Russie. Les guerres précédentes, soit
 la Turquie, quand nous n'avons eu à traiter
 qu'avec elle seule et directement, n'ont jamais
 donné à la Russie des avantages comparables à
 ceux de la dernière.

Bons ou mauvais, ces résultats n'ont pas
 été acquis par les plénipotentiaires russes sans
 leur responsabilité. Chacune des séances du
 Congrès, était immédiatement télégraphiée à St
 Pétersbourg et chacun des points discutés rece-
 vait avant confirmation la sanction impériale.

Comme je l'ai déjà dit, les hésitations à
 céder l'enclave réclamée par l'Autriche avaient
 précipité le Comte Andrássy dans les bras de
 l'Angleterre. Les représentants de ce deux-

puissances faisaient chorus au Congrès, et renché-
rissaient si possible les uns sur les autres, dans leur
antagonisme à notre égard. Cet état de choses s'est
prolongé pendant toute la première moitié du
Congrès. Je ne cessais de le décrire au Cabi-
net impérial tantôt par télégrammes, tantôt
par lettres. Je représentais à l'Empereur que
nous étions littéralement en présence d'une
coalition morale, - que les voix de l'Allemagne
et de l'Italie, qui nous donnaient parfois leur
appui, ne nous étaient d'aucune utilité, une
fois que les majorités se prononçaient ré-
gulièremment contre nous, - que le parti pris contre
nous était si marqué qu'il rendait la discussion
inutile et que d'ailleurs, il suffisait d'un seul
point de désaccord - même avec une majorité
à notre profit - pour dissoudre le Congrès. Je suppliai
à maintes reprises de prescrire formellement à S.
Petersbourg cet état de choses et de décider s'il
y avait lieu de continuer, ou si pour la dignité
de la Russie, il ne valait pas mieux se retirer
devant la coalition que d'y céder. Un mot d'ordre
par le télégraphe m'avait été assés pour cela:
dans chacune des séances du Congrès, il y avait
matière à une rupture.

Je ne reçus jamais de réponse à aucune de ces
communications, mais on m'ordonnait en même
temps de céder sur les points en litige, et cela
m'indiquait trop clairement qu'on voulait la paix.
Je dirais presque qu'on la voulait à tout prix.
On a beaucoup médité en Russie du rôle
joué au Congrès par le prince de Bismarck; on l'a
accusé d'ingratitude, après l'appui que la Russie
avait prêté à la Prusse en 1871. Il est vrai que le
prince de Bismarck ne voulait se brouiller avec
personne à cause de nous, et il était déjà arrivé
à la phase de sa politique où il plaçait la
bonne entente avec l'Autriche au dessus de la nôtre.
Mais si l'on prend en considération d'une part
l'honneur à Berlin d'un premier plénipotentiaire qui
avait de prétendus torts envers lui, (et cela prise tout
avec le caractère du chancelier allemand); si l'on
voit en outre de l'autre toutes les occasions
dans lesquelles nous nous étions déjà adressés à
lui et où il supposait nous avoir rendu service,
il serait injuste de lui attribuer, comme on
l'a fait à S. Petersburg, une attitude hostile
à la Russie. En fait dès le début de la crise
d'Orient, nous avons cherché à faire de lui
l'avocat de notre cause, en lui rappelant tous

4
 souvenant les sermens que nous lui avions rendus : c'était une faute au point de vue psychologique. C'est vers lui que nous nous tournions pour résouler l'Europe, toutes les fois qu'elle commençait à s'éloigner de l'accord et à vouloir nous créer des difficultés de concert avec l'Angleterre, - c'est lui qui, à l'ouverture des hostilités, se fit pour ainsi dire l'avocat d'une guerre condamnée par toutes les autres puissances (attitude qui alors a fait supposer qu'il nous poussait intentionnellement à la guerre). C'est sous son patronage qu'a été tenté le memorandum de Berlin, - enfin c'est à son initiative qu'est due la réunion du Congrès, etc. En un mot nous avons en tous sovens recourus à lui. Je crois aussi que nous aurions pu tirer un meilleur parti de nos bons rapports avec l'Allemagne, si à tout ou à raison on n'avait attribué au prince Gortchakoff de faire des esquisses à la main pour tenir le prince de Bismark en éche.

Le chancelier allemand m'a raconté à deux reprises, une fois à Fredrickshöhe, la seconde à Berlin, la démarche qu'il avait tentée au près du cabinet impérial au commencement de la crise d'Orient, (mais je ne me souviens pas bien de l'époque), démarche qui est restée sans

sans succès. Il avait proposé de nous soutenir moralement et matériellement contre la Turquie, mettant jusqu'à cent mille hommes à notre disposition, en échange de la garantie par la Russie de l'intégrité du territoire allemand. Ces cent mille hommes nous auraient été bien utiles à l'époque de Plozna, disait le prince, ajoutant chaque fois à ce récit qu'il était fort content à l'heure qu'il est, que cette offre ait été déclinée; car il s'était bien avancé et il avait eu de la peine à faire accepter les cent mille hommes aux chambres allemandes. Je me suis permis de questionner l'empereur à ce sujet; mais il ne connaissait pas le premier mot de cette proposition. Il faut supposer que le prince Gortchakoff aura fait la seule offre intentionnellement ou que le général de Schweinitz lui aura parlé dans un de ses mauvais jours, lorsqu'il ne se souvenait de rien.

Nous étions déjà dans la troisième semaine du Congrès, lorsqu'éclata la bombe de la divulgation dans la presse anglaise de la convention anglo-russe. Cet événement produisit en Angleterre une émotion si forte et une impression si défavorable que les deux ministres

anglais me déclaraient un beau matin qu'ils se référaient à l'acceptation de la clause par laquelle ils s'engageaient à ne pas s'opposer en fin de compte, à la cession de Bâle à la Russie. Atteint par cette nouvelle, je rappelai au marquis de Salisbury qu'il avait apposé sa signature et que, je le suppliais en même temps d'y faire honneur. Le Foreign Secretary voulut bien connaître du caractère obligatoire de cet engagement, mais il m'annonça que pour obéir à cela, il allait offrir sa démission, qu'il serait remplacé le jour même par un autre ministre des affaires étrangères, pour lequel la signature ne serait plus obligatoire. Voilà comment le gouvernement de Lord Beaconsfield entendait la solidarité ministérielle.

La position de la Russie devenait très critique: on lui reprochait à Bâle (et je crois qu'elle l'avait fait, ce qui aurait provoqué un héros en Russie) un déni de Congrès, avoué et nous aurions probablement eu la guerre. Je me rendis immédiatement chez le prince de Prussole: c'était à l'heure de son dîner. Je lui communiquai les actes qu'il m'avait faits le marquis de Salisbury et je lui demandai de me donner une preuve de l'assistance qu'il m'avait promise, en tentant une démarche suprême auprès

de Lord Beaconsfield. Il le fit pour ainsi dire séance tenante, se rendit au chancelier chez le premier ministre anglais et deux heures après ce grand incident était écarté.

Le prince me mit au fait des moyens dont il avait usé. Il avait dit à Lord Beaconsfield que la meilleure politique était encore la politique honnête et qu'il fallait tenir ses promesses, même lorsqu'on s'était trompé en les faisant. Il lui cita un exemple de ses promesses avec N. Thiers en 1871: « J'étais bien avant dans la nuit et profitant de la fatigue du prince lui avait fait accepter une ligne frontière en changeant à dessein le nom de la rivière qui la constituait. Le prince s'aperçut le lendemain de son erreur, y perdit une bande de terrain considérable en Belgique, mais il ne recommença pas et se borna à dire à N. Thiers: « oui, m'avez-tu trompé, mais puisque j'ai dit oui, je ne changerai pas. » Le prince de Prussole usa même d'intimidation en faisant ressortir aux yeux de Lord Beaconsfield que la convention du 30 mai, toute bilatérale qu'elle était, avait été communiquée à lui, du consentement des co-signataires, que c'était sur la foi de cette convention qu'il avait eu pouvoir conseiller à

l'Empereur d'Allemagne de convoquer le Congrès dans sa capitale. Se refuser à l'invitation n'était pas seulement une affaire entre la Russie et l'Angleterre, mais bien un manque de loyauté vis à vis de l'Allemagne.

Lord Beaconsfield cita, et ici encore il me faut nommer un épisode qui eût été comique, si le sujet pouvait prêter à rire. Je le consigne pour démontrer une fois de plus avec quels obstacles j'avais à lutter à Berlin.

Le prince Gortchakoff, quelque bêtard qu'il ait été à une certaine époque de sa vie, n'a jamais été, selon moi, un homme d'affaires. Il maniait bien le prusse et il se maintenait toujours dans les généralités. J'ai été son collègue pendant deux années: pas une seule fois je ne l'ai vu étudier sérieusement une question, qu'elle fût intérieure ou qu'elle appartint même au domaine de la politique étrangère. Quand il prenait part à une discussion soit au Comité des ministres, soit au Conseil de l'Empire, il débütait dès les premiers mots son ignorance du sujet qu'il traitait. Conseiller et collaborateur de l'Empereur à l'époque des réformes les plus importantes, c'est à peine s'il les connaissait de nom, et le mécanisme gouvernemental en Russie lui en

était totalement inconnu. Dans sa spécialité, il était pour ainsi dire brouillé avec les cartes géographiques. Je n'aurais pas en alléguant qu'avant son affaiblissement physique il était incapable de dessiner sur une carte même à peu près les différents pays de la péninsule Balkanique ou bien par exemple la situation de Kars et de Batoum. Lorsque le prince parlait affaires, il aimait à tracer les magistrats, disait-il; en un mot, toujours selon son expression, il planait. Si tel il était dans son beau temps, qu'est-ce que cela devait être à Berlin? Hier, je me suis assez effrayé lorsque le prince me déclara un beau matin qu'il m'avait abandonné au Congrès toutes les autres questions, mais qu'il se réservait spécialement celle de Batoum. Il traiterait d'abord avec Lord Beaconsfield et me demandait, en conséquence de ce que j'en pensais, de ne pas le discuter avec le marquis de Salisbury. Il insistait tant d'insistance à cette demande que je le lui promis. Batoum, comme je l'ai dit plus haut, était cédé à la Russie, mais il s'agissait d'une circonstance importante, celle de tracer la frontière plus ou moins loin de Batoum et de Kars; les anglais se rapprochaient de nous

sephier jusqu' sous les noms de ces deux villes. - En effet j'ai
plus que deux ententes avaient eu lieu entre les premiers
plénipotentiaires d' Angleterre et de Russie, mais le prince
Gortschakoff tenait ses négociations dans un secret absolu.

Le congrès tardait à sa fin. Le prince de Bismarck
qui avait hâte de se rendre à Kissingen tachait de
hâter l'issue et m'interpellait journellement pour sa-
voir si un accord au sujet de la frontière d'Asie s'é-
tait établi entre l'Angleterre et la Russie. Je lui dis que
le prince Gortschakoff s'était réservé cette négociation.
- Je fis la même communication au marquis de
Salisbury qui me serait également du près, et qui
me répondit avec une certaine teneur: "Mais, mon-
sieur Comte, Lord Beaconsfield ne peut pas négocier,
il n'a jamais vu une carte de l'Asie-Mineure, je
pense en moi-même que notre plénipotentiaire se
trouvait dans le même cas.

Le prince de Bismarck nous déclara enfin que
si nous n'étions pas prêts dans 24 heures, il se-
rait obligé de transmettre la présidence du con-
grès à un autre et qu'il partirait pour Kissingen.
Quelques heures plus tard nous apprîmes avec sur-
prise qu'une entente parfaite s'était établie entre
Lord Beaconsfield et le prince Gortschakoff, mais
nous n'en connaissions toujours pas la portée,
le prince promet d'en faire la déclaration à la
prochaine séance du congrès.

Il faut savoir pour la clarté de ce qui va
suivre, que nous avions avec nous une carte d'Asie
sur laquelle notre état-major avait tracé la frontière
de San Stefano, marquée dans une couleur, et une
autre ligne, désignée par une couleur différente qui
constituait le nec plus ultra de ce que les pléni-
potentiaires pouvaient céder devant les résistances
de l'Angleterre. Il n'est d'ailleurs que le second
tracé formait pour ainsi dire un secret d'état.

Cette dernière séance, consacrée à la question
d'Asie, avait quelque chose de solennel. De son
issue dépendait la paix européenne ou la guerre.
Le président proposa aux deux négociateurs, Lord
Beaconsfield et le prince Gortschakoff, de prendre
place l'un à côté de l'autre et d'exposer la ten-
ture de leur entente. Ces deux messieurs s'assurèrent
s'assurèrent en effet et déployèrent chacun devant soi
une carte tracée pour l'occasion. Nous formâmes
deuxième un groupe qui se tenait debout,
De premier abord j'eus la terrible confusion
qui allait suivre. La carte du prince Gortscha-
koff ne contenait qu'un seul tracé, celui de
San Stefano, et le prince déclarait avec em-
phase que "My Lord, l'avait accepté". Le dernier
au contraire répondait à chaque parole du
prince par un laconique "Non, Non", et il indiquait
sur sa carte à lui la ligne à laquelle il avait

consenti. Or à ma grande surprise, cette ligne avec toutes ses annexes se trouvait être exactement celle que nous avions le droit d'accepter comme limite extrême de nos concessions. Les démentis que les deux plénipotentiaires se donnaient, comme on a vu, à en venant la discussion. On ne s'entendait plus du tout — chacun se raidissait sur son tracé, lorsque le prince Gortchakoff se leva, me serrant la main avec force et me disant: "il y a trahison; ils ont eu la carte de notre état-major."

J'appris après la séance que la veille de ce jour le prince Gortchakoff avait fait demander la carte de l'Asie mineure. On lui envoya la carte confidentielle avec les deux tracés. Il la montra à lord Beaconsfield, et la lui fit voir pour quelques heures, après de la faire voir au marquis de Salisbury. Les anglais, observant une ligne qui reculait la frontière de San Stefano, l'avaient adoptée et transposée sur leur propre carte. C'était la clé de cette prétendue trahison.

Le président du Congrès voyant que les deux négociateurs s'enfonçaient toujours davantage dans l'impasse où ils s'étaient mis, proposa d'un ton ironique la combinaison suivante: le Congrès suspendrait sa séance pendant une demi-heure; les négociateurs seraient chargés de la discussion et le Congrès chargerait les seconds plénipoten-

tiaires d'Angleterre et de Prusse de résoudre la difficulté de concert avec la seconde plénipotentiaire allemande, prince de Bismarck, à la majorité des voix. Le Congrès s'engageait à accepter la décision de deux contre un. Cette proposition fut acceptée de bonne grâce par les représentants de tous les puissances, et ce qui était extraordinaire, c'est que la Turquie se trouvait de cette façon écartée d'une discussion qui l'intéressait cependant à un plus haut degré que toutes les autres.

Et bien, ce galimatias tourna à notre avantage. Je maintins à la ligne de San Stefano, le marquis de Salisbury le recula plus ultra tracé par notre état-major. Le prince de Bismarck proposa un tracé intermédiaire qui divisait en parts égales le territoire en litige. J'acceptai et la question fut résolue. Nous signâmes le traité le surlendemain.

Le soir que j'en passai à Berlin compté comme un souvenir des plus pénibles de ma vie. Ma santé n'était pas bonne et mes forces ne suffisaient pas à l'immense travail qui m'en coûtait. Je ne travaillais pas moins de dix-huit heures sur les vingt quatre, et il fallait encore trouver le temps et l'énergie de prendre part aux dîners et aux réunions officielles. Je ne dormais que par bribes, et je me sentais si mu-

que je me demandais chaque nuit si j'aurais la force de subir le labeur du lendemain. Mes opposants mêmes m'ont fait par ci par là de petites concessions par égard pour l'épuisement physique dans lequel je me trouvais. Le traité une fois signé, la plupart de mes collègues m'embrassèrent avec des paroles amicales combien les services que j'avais rendus à mon pays et à la paix de l'Europe, au milieu des obstacles qui m'environnaient, avaient excité leur estime et leur sympathie pour moi.

Je résume la teneur de ce mémoire :

1° Au lieu de m'opposer à l'entrée de nos troupes à Constantinople et d'effrayer sur les conséquences de cette mesure, j'ai pris sous ma responsabilité de déclarer à Lord Derby, au moment même où la flotte anglaise visitait les détroits, que cette mesure nous libérait de tous nos engagements antérieurs relatifs à Constantinople, et il faut remarquer que ces engagements n'avaient pas été conseillés par moi, mais qu'ils avaient même spontanément du Cabinet impérial.

2° J'ai signalé, ainsi que mes télégrammes en font foi, que l'entrée de nos troupes à Constantinople, comme réponse au mouvement de

la flotte britannique ne constituerait pas un casus belli, si nous ne faisons au même temps un mouvement vers Gallipoli, mouvement qui aux yeux des anglais menaçait l'existence de leur escadre.

3° J'ai même télégraphié qu'il fallait répondre à la violation des détroits par une menace contre Constantinople.

4° J'ai pris l'initiative en vue de la réunion d'un Congrès qui était la seule issue pacifique à chercher, après que l'Europe s'était refusée à accepter le traité de San Stefano.

5° J'ai négocié la convention du 30 Mai dont les conditions avaient plus que satisfait le Cabinet impérial, puis que l'Empereur lui-même ne croyait pas que cette convention serait jamais exécutée.

6° J'ai obtenu pendant le Congrès la sanction de tous les points essentiels contenus dans mes instructions, sauf la question de l'enclave qui a surgi pendant le Congrès et qu'il m'a été impossible de gagner. Cet échec, si c'en est un, se compense pour le fait que l'Autriche n'occupe pas l'enclave jusqu'à ce moment et que ce territoire est resté selon nos desirs dans le rayon des Russes.

7) j'ai eu la bonne chance de gagner le Sanjak de Sofia à la principauté.

Je quittai Berlin le lendemain du jour de la signature du traité et je l'apportai à l'empereur. Il me reçut avec les paroles suivantes: "je sais que tout le Congrès, a pesé sur son seul et que vous avez fait pour le bon meum. however, cependant que les résultats du Congrès sont assez tristes pour nous."

J'ai peur de tout temps l'amiriosité que plusieurs des points du traité soulevaient dans un public ignorant ou fanatique dans ses tendances slaves; mais je fus donné que le gouvernement a bien de faire mousser des résultats acquis, et il y en avait cependant de très importants, ait emboli le pas derrière les mécontents, s'il ne s'est pas mis à leur tête. Cela a été une faute: pour cette fois la Russie a boudé et cette boudée envers l'Allemagne aurait nous a été de sérieux embarras dans plusieurs phases subséquentes de l'exécution de ce traité.

L'histoire dans son impartialité, j'ai que la question; elle décidera les quels ont eu la meilleure part au Congrès — des plénipotentiaires russes restés dans leur pays; la guerre entre les

jambes, ou des ministres anglais reçus dans leur pays avec honneur et triomphe. Que représentent ils donc, ce dévouement au Congrès? Le droit de Sultan de défendre la ligue des Balkans. Qui deux ans d'oubli, il est permis de demander: où en est elle cette défense? quand le Sultan jure-t-il avec ce droit.

Wildbad 20 Aout 1880

fin de la copie conforme du manuscrit qui se trouve entre les mains du Comte P. H. Schouvaloff et qui m'a été prêtée par lui à Carlsbad et à Wildbad en août 1880.

cahier no 2.

Arthur Raffalovich

Radoslav RASPOPOVIĆ

PETER ANDREYEVICH SHUVALOV:
NOTES ON THE BERLIN CONGRESS

Summary

The Berlin Congress was one of the most important international gatherings held in the 20th century. It forms the link between the Congress of Vienna of 1814/15, organised after the French Revolution of 1789, the Great Eastern Crisis - which ended with the Congress of Berlin in 1878, and the Paris Peace Conference held after the First World War. The important decisions determining the character of the future relations between the members of the international community were made at all these international conferences, along with important codifications of international law. Moreover, the Eastern Question was resolved at the Berlin Congress. After the Russo-Turkish war of 1877/78 and the preliminary Peace Treaty in San Stefano, the dissatisfaction of the great powers with the content of that document led to convening of the congress for its revision.

In his considerations of such motion, and in relation to the final act of the Congress of Berlin, the creator of the San Stefano model for resolving the Eastern Question - N. P. Ignatiev, had a negative position. The majority of Russian public opinion shared the same attitude. Ignatiev strongly believed that the Congress had destroyed Russia's dominance in the Balkans. The main culprit for this he found in the Russian Ministry of Foreign Affairs, but also in the readiness of the Russian delegates who represented the country at the Congress to give way.

Therefore, the account of a member of the Russian delegation P. A. Shuvalov, and his unique perspective on Russia's position at the Congress of Berlin, makes it an undeniably valuable historical testimony.